

Норуот муударана оҕону ахсаанна уһуйууга

Саха норуотун литературата, фольклора, тылын уус—уран айымньылары, олус баай ис хоһоонноохтор, аныгы кэмнэ оҕону ахсаанна уһуйууга ураты суолталаахтар. Бу хайысхаҕа араас ааптардар үлэлэрэ элбэхтэр, олортон чорботон бэлиэтиэҕи баҕарыллар Ахсаана Сонтуй сонун чинчийиилэрин, бэлиэтээһиннэрин, кинигэлэрин. Кини этэринэн, сахалы тылын остуоруйалар, лоскуй хоһооннор ордук алын кылаас оҕолоругар уруокка уонна эбии дьарыктанааһыңа туттарга табыгастаахтар даҕаны, таһаарымтыалаахтар даҕаны.

Манньик методиканы туһанан биһиги кылаас оҕолоругар ахсаан – хоһоон, остуоруйа, кэпсээн суруттаран, ахсаан уруоктарыңа саха литературатың кытары дьүөрэлээн үөрэтэрбит көдьүүстээх. Төрөппүттэрбит оҕолорун кытары эбии дьарыктаналлара, мэлдьитин субэлэллэрэ, бэйэ-бэйэбитин кытары сибээстэллэрэ олус диэн учугэй.

21 үйэҕэ Правительство болһомтотун ордук үөрэҕири эйгэтигэр туһулаата, араас уларыта тутуулар тахсан эрэллэр, ол иһигэр үөрэх систиэмэтин социкультурнай саңардыы. Бу чэрчитинэн ытыллар тэриллииэр нэһилиэнньэ биһирэбилиң ылаахтарың ылаллар.

Ахсаан уруогар олохпут устатың тухары өбүгэлэрбит саҕаттан ахсаанның алтыһабыт, ахсаан дьайыларың ааҕынан олохпутун оңостобут. Былыр биһиги эбээлэрбит, эһээлэрбит оҕолорун 5-8 саастарыттан ахсаанна үөрэтиңи саҕалылар. Оонньууларыгар туос, мас ынахтарың - сылгыларың ахсааның ааҕа этэллэрэ. Холобура, хас дьэ кыллаахтарың, дьэ кэргэн ахсааның биллэттэрэллэр. Уол оҕону 8-10 саастарыгар төһө моҕотойу, күтэри, кутуйаҕы бултаабытың ыйыталаһаллар. Кыыс оҕону хас ньирэйи мэчирэңнэ таһаарбытың, балтын, сурдьун хаста аһаппытың туһулаһаллар. 10-14 саастарыгар уол оҕо оттук маһы киллэрэригэр төһө хардаһаһы көтөҕөрүн, уокка хас хардаһас маһы уруохтаабың, бурдук тардарыгар хас ытыс бурдугу тардарың аахтараллар. Кыыс оҕо төһө кэмнэ ынаҕы ыахтаабың, балтын, сурдьун көрүөхтээҕин, онтон уол төһө өттүү барарың, төһө оту охсухтаабың уо.д.а. ааҕа билэрэ. Оҕолор бу 10-14 саастарыгар ахсааны толору билэн эбэри, көбүрэтэри, төгүлү уонна үллэриңи ааҕаллар, суоттуулар эбит.

Киэһэ, халлаан боронуйууга, кыдааннах тымныы кыһыннарга, дьэ кэргэн бары көмүлүөк тула мунньустан олорон таабырыңнаһаллар, остуоруйаһаллар, сыты тылга, булугас өйгө күрэхтэһэн да ылаллара. Дьэ ити курдук былыр былыргыттан саха норуота ахсаанның алтыһан олорор.

Билиңи сайдылаах кэмнэ, олох сайдан иһэриң тухары оҕолорго анаан араас ойуулаах ахсаан кинигэлэр, толкуйдатар оонньуулар бааллар. Оон билиңи төрөппүттэр оҕо ахсааны үөрэтиитигэр араас элбэх туттар матырыйаал көмөтүнэн оҕолорун сайыннарыахтарың сөп.

Учуутал оҕо тылың өһүн, толкуйдуур дьобурун сайыннарыгар араас ньыманы ахсаан уруогар туттар. Ол курдук көлүөнэттэн көлүөнэҕэ бэриллэн иһэр натуральной чыыһылалары билиигэ, кинилэр дьайыларың сатаан суоттуурга учуутал үлэлиир. Оннук көрүңнэриң буолаллар ахсаан-хоһооннор, остуоруйа задчалар, чабырҕахтар, өс хоһооннор уо.д.а.

1. Алын кылаас оҕолоругар ахсаан – хоһооннору уонна остуоруйа задчалары математика уруогар туттуу

Мындыр хоһооннору, задчалары оҕолор наһаа сөбүлүүллэр уонна көтөҕүллэн, үөрүүнэн үлэлииллэр. Манньик эрчиллиилэри уруокка оҕо үлэлиир тэтимэ бытаарытың саҕана, көрөн киллэрдэххэ оҕо сэргэхсийэр, үлэлиир таһыма үрдүүр, түргэтиир. Бу эрчиллиилэри оҕолор төрөппүттэриң кытта бииргэ үлэлээн айан оңорбуттара. Атың учууталларга көмө буолуо диэн хомуйан оңордубут.

Биһиги ахсаан-хоһооннору, остуоруйа задчалары уруокпут биир этабыгар киллэрэбит.

Ахсаан-хоһооннор, остуоруйа задчалар - оҕону ахсааны бэрээдэгиң ааҕарга, өйү сайыннарыыга, булугас буолууга үөрэтэр, уруок интэриэһиң көбүтэр.

Ахсаан-хоһоону биһиги манньик темаларыңа биэрэбит:

1. Кыылар
2. От-мас
3. Сир - аһа
4. Сахалар иһиттэрэ-хомуостара
5. Уруу-аймах
6. Сахалар таңастара-саптара

7. Күөллэр, өрүстэр
8. Дэриэбинэлэр, улуустар
9. Үөрэх тээбириннэрэ уо.д.а

Холобура, кыыллар, оттор-мастар, отоннор айылҕаны кытта сибээстииллэр, айылҕаны харыстыырга, саха сириг кыылларын, оттор-мастар ааттарын билэргэ үөрэтэр. Манна оҕо элбэх информация ылар: кинигэни кытта үлэ саҕаланар, төрөппүттэрин кытта алтыһар.

2. „Ахсаан холонуу“

Маша ахсаан хоһоонноро:

«Тэллэйдэр»

Маша кыыс ойуурга
Тэллэйдии тахсыбыт.
Биирдэ үктэммит – биир тэллэйи булбут,
Иккитэ үктэммит – икки тэллэй буолбут,
Үстэ үктэммит – үс тэллэй буолбут,
Түөртэ үктэммит – түөрт тэллэй буолбут,
Биэстэ үктэммит – биэс тэллэй буолбут,
Алтата үктэммит – алта тэллэй буолбут,
Сэттэтэ үктэммит – сэттэ тэллэй буолбут,
Абыста үктэммит – абыс тэллэй буолбут,
Тоҕуста үктэммит – тоҕус тэллэй буолбут,
Уонна үктэммит – онус тэллэйин булбут,
Иһитэ туолан, дьэтигэр сүүрбүт

«Өңнөөх харандаастар»

Ваня уол хоруопкаттан,
Өңнөөх харандааһын хостообут
Ааҕан киирэн барбыт:
Борон харандаас – биир,
Саһархай харандаас – икки,
Кыһыл харандаас – үс,
Маңан харандаас – түөрт,
Халлаан күөх харандаас – биэс,
Хара харандаас - алта,
Сизэрэй харандаас – сэттэ,
Араҕас харандаас – абыс,
Тэтэркэй харандаас – тоҕус,
От күөх харандаас – уон.

Карина ахсаан хоһоонноро:

Дьоммун кытары ойуурга
Отонноһо таҕыстым.
1-отон, 2-с отон, 4-с, 5-с, 6-с, 7-с, 8-с, 9-с, 10-с,
Манньык түргэн буоллаҕына,
Оңоойугум туолуохук.

Остуоруйа задачалар.

Остуоруйа задачалары Терешкиннар манньык темаларынан биэрэллэр:

1. Саха остуоруйалара
2. Айар улэ (оҕолор бэйэлэрэ айбыт задачалара)

Остуоруйалар ис хоһооннорун ааҕан, сүрүн геройдарыгар задача толкуйдатан оҕо саңарар саңатын сайыннарабыт, тылын саппааһын байытабыт, булугас өйдөөх буоларга үөрэтэбит.

Холобура, биир остуоруйаны ылан көрүүбүң «Биэс ынахтаах бэйбэрикээн эмээхсин».

Задача

Бэйбэрикээн эмээхсин биэс ынахтаах эбитэ уһу. Биир сарсыарда турбута икки ынаҕа мэччирэннэ баран хаалбыттар. Далга хас ынах хаалбыты?

Бэйбэрикээн эмээхсин сарсыарда турбута үс ынаҕа далга хааллан тураллар, онтон иккитэ мэччирэнтэн иһэллэр. Бэйбэрикээн эмээхсин барыта хас ынахтааҕый?

Карина остуоруйа задачалара:

„Биэс ынахтаах бэйбэрикээн эмээхсин“

(Саха норуотун остуоруйата)

Логической задача.

Бэйбэрикээн эмээхсин 5 ынахтаах, ынахтара биирдии ньирийдээхтэр. Бэйбэрикээн эмээхсин хас ынахтааҕый?

Эппиэтэ: 5, тоҕо диэтэххэ Бэйбэрикээн эмээхсин ынахтарын эрэ ахсаанын ыйыттылар. Ньирийдэрэ хаый диэн суох.

Маша остуоруйа задачалара:

«Куоска уонна тиин».

Биир куоска тиини кытта доҕордоспуттар. Сайыны быһа бииргэ олорбуттар.

Күһүн тиийэн кэлбит, тымныы буолбут. Куоскаҕа тиин эппит.:

- Доҕочуок, тымныы буолла. Кыһыңы аһылыкпытын булунуохха наада.

Куоска сөбулэспит. Куоскалаах тиин аһылыктарын көрдүү сүүрбүттэр. Тиин 20 эриэхэни хомуйбут, онтон куоска 6-нан аҕыйаҕы. Тииннээх куоска барыта хас эриэхэ хомуйбуттарый?

Суоттааһына:

1) $20 - 6 = 14$ (э)- куоска хомуйбут

2) $20 + 14 = 34$ (э)- барыта

Эппиэтэ: барыта 34 эриэхэ.

«Таал-Таал эмээхсин»

Таал-Таал эмээхсин олорбута эбитэ үһү. Биирдэ уу баһа киирбит. Кини икки ыаҕаска уу баспыт. Бастагы ыаҕаска 5 л. ууну, иккискэ 2 л.-нэн элбэх ууну баспыт. Таал – Таал эмээхсин барыта хас лиитирэ ууну баспытый?

Суоттааһына:

1) $5 + 2 = 7$ (л)- иккис ыаҕайа

2) $5 + 7 = 12$ (л) –барыта

Эппиэтэ: барыта 12 лиитирэ ууну баспыт

4. Математика Терешкиннар дьиэ кэргэнэ

Биһиги дьиэ кэргэн түөрт бииргэ төрөөбүттэрбит: икки уол, икки кыыс.

Аҕабыт, Анатолий Ефремович, үлэтэ ахсааны кытары ыкса сибээстээх, кини-милиисийэҕэ кылаабынай бухгалтер.

Ийэбит, евдокия Егоровна, омук тылын учуутала эрээри, Үөһээ – Бүлүүтээҕи республиканскай гимназия физико-математическай кылааһын ситиһиилээхтик бүтэрбитэ.

Убайбынаан Гришалыын оскуолаҕа саамай таптыыр уруктарбыт физкультура уонна математика. Төрөһүттэрбит этэллэринэн, эр киһи эт-хаан өтгүнэн күүстээх, өй- санаа өтгүнэн сайдыылаах буолуохтаах.

Дьиэ кэргэнэ, математика тас өтүттэн, төрөөбүт тылга одрук болҕомто ууруллар, тоҕо диэтэххэ, төрөөбүт тыо сүмэтин туох даҕаны солбуйбат.

Терешкиннар дьиэ кэргэн хаһыаттара.

Саха норуотун остуоруйалара—задачаларга

«Куобах кутуруга суох буолбута»

(Саха остуоруйата)

Былыр-былыр куобах саһыл курдук үһүн, көп кутуруктаах эбит. Кутуругун үһүна 7 дм эбит. Биир хараҥа кизһэ куобах ампаарыгар мас ыла тахсан баран, тыал тыаһыттан соһуйан, ааңа кутуругун кыбыспыт. Онтон ыла кутуруга 9 см буолбут. Оҕолоор, этиң эрэ, куобах кутуруга төһөнөн куччаабытый?

Суоттааһына: $7\text{дм} = 70\text{ см}$.

$70\text{ см} - 9\text{ см} = 61\text{ см}$.

Эппиэтэ: 61 см-нан.

«Кэ5э»

(Эбэнки остуоруйата)

Сир урдугэр биир дьаданы дьахтар олорбут. Кини түөрт оҕолоох эбит. Оҕолоро көмөлөспөттөр,

куруук оонньоон тахсаллар эбит. Биирда ийэлэрэ улаханлык ыалдыбыт, оџолоруттан уу аџалалларыгар кѳрдѳспут.

Оџолоро араас суол таңастара суоџунан сылтанан, уу аџалбатахтар, онтон биир оџо отой даџаны санарбатах. Ханлык оџо санарбатаџый, ѳскѳтүн:

- «Этѳрбѳс суох» - диэн үс кыра оџо эппѳтѳх;
- «Бѳргѳнѳ суох» - диэн үһүс даџаны, тѳрдүс даџаны оџо эппѳтѳх;
- «Сонум суох» - диэн бастакы даџаны, иккис даџаны , тѳрдүс даџаны оџо эппѳтѳх;
- иккис оџо саңата суох хаалбатах буоллахтарына?

Суоттаанына:

	1 оџо	2 оџо	3 оџо	4 оџо
Этѳрбѳс	+	-	-	-
Бѳргѳнѳ	-	+	-	-
Сон	-	-	+	-
Саңарбатах	-	-	-	+

Эппиѳтѳ: тѳрдүс оџо тугу даџаны саңарбатах.

Бѳйѳбит задача, холобур айабыт

«Ойуур оскуолата»

Ойуур оскуолатыгар араас кыыллар оџолоро үѳрѳнѳллѳр эбит. Сѳпкѳ суоттаммыт холобур айы тиң оџото тѳллѳй, моџотой оџото эриѳхѳ, ѳнѳ оџото отон бѳлѳх ылаллар эбиттѳр.

Биир үтѳѳ күн тиң оџото 6 тѳллѳйдѳѳх, моџотой оџото оннооџор 2-нѳн элбѳх эриѳхѳлѳѳх, онтон ѳнѳ оџото иккиѳннѳрин кѳниилѳрин холбообут саџа отонноох буоллаџына, ойуур оскуолатыгар барыта хас холобур ити күн сѳпкѳ суоттаммыты?

Суота: $6+2=8$ эриѳхѳ

$6+8=14$ отон

$6+8+14=28$ холобур.

Эппиѳтѳ: 28 холобур.

«Ыстанаџа курѳх»

Биир күн кенгуру, куобах уонна баџа үһуну ойууга күрѳхтѳнѳргѳ быһаарыммыттар. Кенгуру 2 м 8 дм 5 см 9 мм ойбут, куобах – 3 дм 5 см 7 мм, онтон баџа – 4 см 3 мм. Кенгуру куобахтааџар уонна баџатааџар тѳнѳнѳн ырааџы ойбутуй?

Суота: $2\text{ м }8\text{ дм }5\text{ см }9\text{ мм} - 3\text{ дм }5\text{ см }7\text{ мм} = 2\text{ м }5\text{ дм }2\text{ мм}$

$2\text{ м }8\text{ дм }5\text{ см }9\text{ мм} - 4\text{ см }3\text{ мм} = 2\text{ м }5\text{ дм }1\text{ см }6\text{ мм}.$

Эппиѳтѳ: 2 м 5 дм 2 мм, 2 м 5 дм 1 см 6 мм.

«Биир, икки, үс...»

«Күһүңнү ойуур»

Биир сѳбирдѳх – тѳлѳэрѳ кѳт,

Икки сѳбирдѳх – илиибѳр түс,

Үс сѳбирдѳх – урут үѳнѳ түс,

Түѳрт сѳбирдѳх – туора кѳт,

Биѳс сѳбирдѳх – тѳлибирии кѳт,

Алта сѳбирдѳх – алтан ѳңүнѳн оонньоо,

Сѳттѳ сѳбирдѳх – сѳргѳстѳнѳ кѳт,

Аџыс сѳбирдѳх – атах анныгар,

Тоџус сѳбирдѳх – оџуруолуу тоџун,

Уон сѳбирдѳх – оһуор ойуур.

«Ыт туһунан ахсаан»

Бииргѳ нуулу ѳбѳбин – биир сытымсах муруннаах,

Бииргѳ биيري ѳбѳбин – икки чуор кулгаахтаах,

Бииргѳ иккени ѳбѳбин – үс туѳчука ойуулаах,

Иккигэ иккени эбэбин – түөрт быһый атахтаах,
Иккигэ үһү эбэбин – биэс бытырыыс бытыктаах,
Үскэ үһү эбэбин – алта алтан мэдээллээх,
Үскэ түөрдү эбэбин – сэтгэ миэтэрэ быалаах,
Түөркэ түөрдү эбэбин – абыс араас таптал ааттаах,
Түөркэ биэһи эбэбин – тобус толору дьоллоох,
Биэскэ биэһи эбэбин – уон саастаах мин ытым!

Манньык көрүүнэр оҕо көннөрү ахсааны суоттуурга эрэ буолбакка, кини төрөөбүт тылын таптыырга, сыаналыырга үөрэнэр. Оҕо тыл эйгэтин кытта ахсаан эйгэтин дьүөрэлээн, уустаан ураннаан, бэргэн хомоҕой тылынан айар, кэпсиир үөрүйэбэ сайдар.

Кэтээн көрүүбүт түмүгүнэн, оҕолор ахсаан уроктарыгар интириэстэрэ күүһүрэр, дьибэ үлэлэрин үөрэ-көтө толороллор, ахсаан-хобоон, остуоруйа айалларын бырахпаттар.

Оңорон таһаарда:
„Дьокуускай куорат“
куораттаабы уокругун
12№-дээх уопсай уерэх
орто оскуолатын
алын кылаас учуутала
Ульяна Павловна Крылова